

**ОСНОВНІ ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ УСКЛАДНЕННЯ В СУЧАСНОМУ УКРАЇНСЬКОМУ
МОВОЗНАВСТВІ**

У статті розглядаються проблемні питання синтаксису простого ускладненого речення, зокрема аналізуються два підходи до витлумачення ускладнення: традиційний формально-граматичний і новий семантичний.

Дослідження основних синтаксичних одиниць – словосполучення і речення – становить одну з важливих проблем сучасного мовознавства.

Складність її полягає в тому, що синтаксичний рівень виступає завершальною ланкою мовної структури, він формується внаслідок діалектичної взаємодії, тісного переплетення лексичної і морфологічної семантики з семантикою синтаксичного зв'язку в межах словосполучення і речення. У синтаксичному членуванні мови виявляється активний зв'язок між формально-граматичними категоріями і відображеним у їхній структурі позамовним змістом. Все це зумовлює різноаспектний підхід до вивчення синтаксичних явищ [1: 3].

Актуальність нашого дослідження полягає в тому, що питання ускладненості структури простого речення в традиційному мовознавстві до сьогодні залишається не розв'язаним, незважаючи на постійний до нього інтерес, передусім, в описових граматиках української мови. Цю проблему, щоправда, на різних теоретичних засадах досліджували І.І. Слинько, І.К. Кучеренко, Л.О. Кадомцева, В.І. Кононенко, І.Р. Вихованець, Н.П. Іваницька, К.Г. Городенська, А.П. Загнітко, М.В. Будько та ін. [2-10]. У цій статті ми ставимо перед собою мету дослідити основні теоретичні засади ускладнення структури простого речення. Якщо на попередніх етапах розвитку синтаксичної науки основна увага приділялася вивченню формально-граматичної структури речення, то в сучасних працях дослідники враховують і семантико-синтаксичний рівень (поверхневій структурі протиставляється глибинна структура).

Як підтверджують дослідження, ускладнені речення мають давню історію. "Успадковані праслов'янською мовою з індоєвропейської прамови, а частково й розвинуті на власне слов'янському мовному ґрунті ускладнені речення були результатом поступової зміни синтаксичних функцій деяких віддієслівних іменних форм – дієприкметників, інфінітивів і супінів, які сформувались в індоєвропейській прамові як звичайні віддієслівні прикметники й іменники. Рушійною силою цієї зміни була зростаюча потреба в вираженні за допомогою єдиного речення дедалі складніших думок, у яких поряд з основною дією чи станом, відображуваними в особоводієслівній формі присудка чи головного члена односкладного речення, відображались ще й інші дії або стани, безпосередньо пов'язані думкою з основною дією чи станом", – так пояснює факт появи ускладнених речень О.С. Мельничук [11: 164].

Енциклопедія "Українська мова" просте ускладнене речення визначає як синтаксичну конструкцію, що характеризується синтаксичними і семантичними зв'язками та відношеннями, які доповнюють зв'язки і відношення між членами простого неускладненого речення. До ускладнених простих речень традиційно відносять речення з відокремленими членами, однорідними членами, звертаннями, вставними і вставленими компонентами [12: 690]. Таке традиційне витлумачення простого ускладненого речення переважає в підручниках та посібниках [13-16]. Спробу розмежувати прості ускладнені та неускладнені речення, зважаючи на формальний аспект, робить К.Ф. Шульжук: "З урахуванням наявності предикативного ядра та супровідних компонентів виділяють формально неускладнені та формально ускладнені речення.

Прості формально неускладнені речення – речення з усіма другорядними членами, що не є однорідними або відокремленими.

Прості формально ускладнені речення – речення, у яких наявні однорідні або відокремлені члени речення, а також вставні і вставлені компоненти, звертання" [18: 65-66].

Дослідник зауважує, що на відміну від формально-синтаксичного елементарного речення, просте ускладнене речення ніколи не відповідає його предикативному мінімуму й тій частині простих поширених речень, до складу яких входять лише іменникові компоненти, зумовлені валентністю присудка. На його думку, будь-яке ускладнення з граматичного погляду відбувається внаслідок субординації чи координації. Відокремлені другорядні члени, виражені дієприкметниковими, дієприслівниковими, порівняльними, прийменниково-іменниковими зворотами, розширюють і ускладнюють структуру простого речення на основі субординації (кожен такий компонент синтаксично підпорядковується якомусь членові елементарної структури). Ускладнення на основі координації – це ускладнення однорідними, уточнювальними, пояснювальними членами [18: 151-152].

Деякі мовознавці, описуючи структуру простого речення не використовують самого терміна "ускладнене речення" або не подають його визначення, а розглядають, зокрема, речення з однорідними членами, речення з відокремленими членами, зі вставними та вставленими компонентами, із звертаннями [19]; однорідні члени речення, відокремлені члени речення, вставні, вставлені конструкції [20 – 22]. О.С. Мельничук розглядає просте ускладнене речення в розділі про синтагматичне членування [23]. Л.О. Кадомцева вважає, що ускладнені речення є категорією стилістичною, бо виражає членування конструкцій у потоці мовлення, наповнення структур, поширеність їх, вказує на стилістично зумовлені прийоми ускладнення речень, для яких важко встановити граматичні ознаки зразка, типу, що відтворюється в мові [4: 63].

Відкритим залишається питання про те, чи є ускладнене речення самостійною синтаксичною одиницею. Мовознавці по-різному підходять до його розв'язання. Зважаючи на те, що мовні явища, які належать до ускладненого речення, являють собою синтаксичну периферію і не відіграють визначальної ролі в структурі синтаксичної одиниці, більшість із них указує на несамостійність ускладнених структур, оскільки вони утворюються на основі простого речення.

Підставою для цього узагальнення слугує те, що прості речення є монопредикативними структурами, на відміну від складних поліпредикативних структур.

"З точки зору синтаксичної організації ускладнені речення, – вважає О.С. Мельничук, – залишаються в рамках загального типу простого речення, хоча функціонально, а частково й формально, зближуються вже з реченнями складними" [11: 165].

Визначаючи особливості ускладнених речень, дослідники вважають, що за семантичними і граматичними ознаками вони перебувають між простими і складними. З простими реченнями їх споріднює функціонування ускладнювальної частини в ролі головних і другорядних членів речення: підметів, присудків, додатків, означень, обставин. А системні зв'язки із складними реченнями виявляються в тому, що вони утворюються внаслідок перетворень складних речень [14: 290].

На думку А.Ф. Прияткіної, ускладнене речення – не самостійна синтаксична одиниця. За структурою воно є простим реченням, протиставленим складному як одиниця монопредикативна одиниці поліпредикативній. Сам характер ускладнення може бути дуже різноманітним, тому поняття "ускладнене речення" об'єднує неоднорідні синтаксичні побудови [24: 6].

Цю думку підтримує К.Ф. Шульжук, вказуючи, що конструкції, які традиційно розглядають як прості ускладнені речення, об'єднують різні у формально-граматичному плані явища: однорідні члени речення, відокремлені другорядні члени речення, вставні і вставлені конструкції, звертання. Ці структури є перехідними між простими і складними реченнями [18: 150].

Аналізуючи згадану проблему, В.І. Кононенко зауважує, що в реченнях ускладненої структури встановлюються синтаксичні й семантичні зв'язки, відмінні від зв'язків, властивих простому і складному реченням; у цьому аспекті ускладнені речення протиставлені простим і складним. За давньою граматичною традицією ускладнене речення пов'язувалося із структурою складного речення: відокремлені члени розглядалися як скорочені підрядні частини, а речення з однорідними членами – як стягнені за рахунок невиражених компонентів. Пізніше встановився підхід до речень із відокремленими й однорідними членами як до простих, що не відрізняються від речень із "звичайними" синтаксичними зв'язками.

Речення, ускладнені відокремленими членами, однорідними членами, звертаннями і вставними словами, характеризуються набором певних семантичних, структурних, інтонаційних та функціональних ознак, що зближують ці побудови як один своєрідний підтип, визначають їхню специфічну синтаксичну природу. Такі речення частково близькі до простих речень, оскільки мають одну предикативну (граматичну) основу, і частково – до складних речень, оскільки можуть характеризуватися поліпредикативністю, додатковою присудковістю (наприклад, у реченнях з відокремленням); однак напівпредикативність відокремлених членів не піднімає їх до "рангу" підрядних частин [5: 27-28].

Те, що дослідники ставили прості ускладнені речення між простими та складними, свідчить про їхню складну природу. З огляду на це має право на існування та вивчення твердження, яке висував І.К. Кучеренко услід за О. Руднєвим: "...ці речення не вкладаються в рамки простого, і тому їх у наукових працях і в підручній літературі деякі автори виділяють в окремий розряд під назвою "ускладнене речення", що переходять межі простого, але не є реченнями складними. Однак встановлена основна ознака, що відрізняє речення прості від складних, як, відповідно, одиниці монопредикативні від поліпредикативних, разом з тим однозначно стверджує, що між ними не може бути таких речень, які не були б ні монопредикативними, ні поліпредикативними" [3: 36].

Подібна думка звучить і в інших дослідженнях. Наприклад, О.В. Литвиненко вважає, що не можна розглядати ускладнене речення як перехідний тип від простого речення до складного (монопредикативне речення – потенційно поліпредикативне речення – поліпредикативне речення), що класифікація, за якою виділяють тільки два структурні типи речень, на сьогодні потребує змін, оскільки розширилось і набуло багатоплановості саме поняття "ускладнене речення", яке охоплює не тільки речення, ускладнені синтаксично, а й речення, ускладнені семантично з досить простою синтаксичною структурою [25: 1].

Більшість мовознавців погоджуються з висновком про невизначеність характеру ускладненого речення, оскільки це поняття об'єднує синтаксичні структури, різні за будовою і функціями.

Термін "ускладнення", на думку Л.О. Кадомцевої, обіймає багато синтаксичних процесів, які можна звести в одне уявлення лише з погляду виходу речення за межі ядерної структури.

Різні види ускладнення структури простого речення функціонально і конститутивно відмінні і тому повинні бути диференційовані. Однак як синтаксичні процеси вони, природно, взаємодіють, паралельно виявляються [4: 62-63].

Саме так витлумачила ускладнення А.Ф. Прияткіна, яка вказала на різнохарактерність синтаксичних явищ, об'єднаних поняттям "ускладнення". Вона вважає, що потрібно знайти й теоретично визначити ту підставу, спираючись на яку можна протиставити будь-яке ускладнене речення неускладненому [24: 6-7].

Більшість мовознавців, наголошуючи на неоднотипності структури ускладнених речень, називають такою підставою напівпредикативність, або додаткову предикативність. Однак А.Ф. Прияткіна у своїх дослідженнях розмежовує ці два поняття і застерігає, що ототожнювати поняття "ускладнення" з додатковою предикативністю, і зокрема з одним її видом – напівпредикативністю, немає підстав [24: 8].

Як уже зазначалося, на відміну від складних прості ускладнені речення мають одну граматичну (предикативну) основу. Водночас вони уможливають розгортання у складне речення. Те, що в складному реченні – поліпредикативній структурі – наявне в реальному, розгорнутому вигляді, в ускладненому реченні – монопредикативній структурі – начебто згорнуте, стиснуте [24: 9].

В українському мовознавстві відома спроба розмежовувати ускладнювальні компоненти залежно від ступеня предикативності. В енциклопедії "Українська мова", зокрема, зазначено, що ускладнювальна частина може мати різний ступінь предикативності, яка доповнює основну предикативність, виражену головним членом речення. Значення додаткової предикативності виявляється у відокремлених членах речення, в однорідних членах речення, звертаннях, вставних і вставлених словах [12: 690].

Напівпредикативність мовознавці визначають як особливе синтаксичне значення, що є додатковим повідомленням до основного висловлення про співвіднесеність змісту повідомлюваного до дійсності.

Наявність напівпредикативності в ускладнених реченнях дає змогу визначити позицію ускладнених речень як проміжну між простими і складними структурами. Так, ближчими до простих є речення, ускладнені однорідними членами, звертаннями та речення із вставними та вставленими структурами, а ближче до складних стоять речення з відокремленими членами [17: 350-351].

За ступенем зв'язків із складними реченнями І.Р. Вихованець вирізняє з-поміж ускладнених конструкцій речення з відокремленими членами, з одного боку, і речення з однорідними членами - з другого. Перші взаємодіють переважно із складнопідрядними реченнями, другі – тільки із складносурядними. Обом типам ускладнювальних частин притаманна напівпредикативність, тобто потенціальна предикативність, яку можна розгорнути в повну предикативність (у другий предикативний центр складного речення). При зіставленні двох зазначених типів ускладнених конструкцій, а також підгруп усередині кожного типу ступінь напівпредикативності виявляється неоднаковим.

Причому, речення з однорідними і відокремленими членами становлять центральну ланку ускладнених конструкцій. У них відображені широкі можливості вираження конденсованої думки та синонімічні зв'язки із конструкціями складного речення [26: 184-185].

Проте не всі граматисти зараховують до ускладнених речення із звертаннями та вставними конструкціями. Зокрема, А.Ф. Прияткіна вважає, що традиція, відповідно до якої вставні слова відносять до ускладнення, пов'язана з пунктуаційною практикою і великою мірою зумовлюється навчальними завданнями. З погляду синтаксичної теорії питання про їхню причетність до ускладнення не розв'язується однозначно. Такі слова, на її думку, не можна поставити до ряду ускладнювальних членів хоч би тому, що вони не виступають членами речення, а виконують організаційну функцію або визначають позицію мовця.

Складним, продовжує вона, є питання про звертання та вставлені звороти. Не будучи членом речення, звертання, як і вставки, може все-таки виконувати аналогічну до них роль, зближуючись за певних умов із членами речення функціонально [24: 8].

Як бачимо, за традиційного підходу до проблеми простого ускладненого речення виявляється багато суперечностей, немає однаковості навіть у визначенні ускладнювальних засобів. Основна причина цього полягає в тому, що ускладнення пов'язують лише з формально-граматичним рівнем і зовсім не зважають на семантичний чинник, зокрема на семантичну структуру речення. Щоправда, в українському мовознавстві у працях деяких дослідників, зокрема І.Р. Вихованця, К.Г. Городенської та ін., проблема ускладнення постала як семантичне явище.

Особливістю цих досліджень є те, що речення виділяється з урахуванням його власне-семантичної, семантико-синтаксичної і формально-граматичної структури, між якими не існує однозначної відповідності.

Речення, як вважає К.Г. Городенська, становить великий дериваційний потенціал для творення синтаксичних одиниць того самого рангу, зокрема таких його форм, як просте ускладнене, складне та просте речення. Одна і та ж семантична структура трансформується здебільшого не в одну, а в кілька поверхневих структур – складних і простих. Складне з формально-граматичного погляду речення завжди є семантично складним, а просте – може бути семантично елементарним і складним [8: 15].

У семантичному синтаксисі речення розглядається в аспекті його відношення до пропозиції. У своїх дослідженнях І.Р. Вихованець наголошує, що, виражаючи дві або більше пропозиції, просте за формально-граматичною природою монопредикативне речення набуває складного об'єктивно-семантичного змісту. Такі прості речення є монопредикативними (формально-синтаксична ознака) і поліпропозитивними (семантико-синтаксична ознака) [6: 123].

Дослідник також вказує на те, що просте неелементарне речення має ознаки конструкцій, що за семантико-синтаксичними ознаками перебувають між простими і складними реченнями. Системні зв'язки зі складним реченням звичайно виявляються у семантико-синтаксичній похідності простого неелементарного (ускладненого) речення від складного речення. Такі прості речення утворюються внаслідок формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних трансформацій складних речень [6: 129].

Цю думку підтримує А.П. Загнітко, який зазначає, що семантичний розгляд речення дозволяє розмежувати семантично ускладнене і формально ускладнене речення, відношення між якими є нерівнорядними. Номінація події не обов'язково забезпечується предикативною одиницею, тому речення, просте за структурою, може бути семантично складним, тобто вмщувати не одну пропозицію, а дві або більше [9: 13].

Таким чином, можна зробити висновок, що формально ускладнене речення, як правило, є поліпропозитивним, водночас поліпропозитивне речення не обов'язково ускладнене з формального боку. Вираження двох і більше пропозицій у простому реченні свідчить про його семантичну складність. Семантично такі речення ор-

ганізовані складніше, ніж прості неускладнені речення, і ця семантична складність виражається елементами їхньої формальної організації.

Отже, у сучасному українському мовознавстві маємо два основних підходи до витлумачення ускладнення: традиційний формально-граматичний і новий семантичний, що спирається на теорію багаторівневої структури речення, у якій семантичній структурі відведено визначальну роль.

*****

1. Синтаксис словосполучення і простого речення (Синтаксичні категорії і зв'язки). – К.: Наук. думка, 1975. – 221 с.
2. Слинко І.І., Гуйванюк Н.В., Кобилянська М.Ф. Синтаксис сучасної української мови: Проблемні питання: Навч. посібник. – К.: Вища шк., 1994. – 670 с.
3. Кучеренко І.К. Логіко-синтаксична природа речень з однорідними членами // Мовознавство. – 1976. – №4. – С.29-37.
4. Кадомцева Л.О. Українська мова: Синтаксис простого речення. – К.: Вища шк., 1985. – 127 с.
5. Кононенко В.І. Синтаксичні зв'язки в ускладненому реченні // Українська мова і література в школі. – 1980. – №1. – С. 27-34.
6. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис: Підручник. – К.: Либідь, 1993. – 368 с.
7. Іваницька Н.П. Двоскладне речення в українській мові. – К.: Вища шк., 1986. – 167 с.
8. Городенська К.Г. Дери́вація синтаксичних одиниць. – К.: Наук. думка, 1991. – 192 с.
9. Загнітко А.П. Український синтаксис (науково-теоретичний і навчально-практичний комплекс). – Ч.2. – К.: ІЗМН, 1996. – 240 с.
10. Будько М.В. Проблема простого ускладненого речення у вітчизняному мовознавстві // Мовознавство. – 1991. – № 3 – С.63-68.
11. Мельничук О.С. Розвиток структури слов'янського речення. – К.: Наук. думка, 1966. – 324 с.
12. "Українська мова". Енциклопедія / Редкол. Русанівський В.М., Тараненко О.О.(співголови), М.П.Зяблюк та ін. – К.: Укр. енцикл., 2000. – 752 с.
13. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык: Синтаксис. Пунктуация. – М.: Высш. шк., 1981. – 340 с.
14. Доленко М.Т., Дацюк І.І., Кващук А.Г. Сучасна українська мова. – К.: Вища шк., 1987. – 346 с.
15. Кулик Б.М. Курс сучасної української літературної мови. Синтаксис. – К.: Рад. школа, 1961. – Ч.2. – 287 с.
16. Руднев А.Г. Синтаксис современного русского языка. – М.: Высш. шк., 1968. – 320 с.
17. Сучасна українська літературна мова / За ред. М.Я.Плющ. – К.: Вища шк., 2000. – 430 с.
18. Шульжук К.Ф. Синтаксис української мови: Підручник. – К.: Академія, 2004. – 408 с.
19. Волох О.Т., Чемерисов М.Т., Чернов Є.І. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис. – К.: Вища шк., 1989. – 334 с.
20. Каранська М.У. Синтаксис сучасної української літературної мови. – К., 1995. – 399 с.
21. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка Учебник для вузов. – М.: Высш. шк., 1973. – 423 с.
22. Скобликова Е.С. Современный русский язык. Синтаксис простого предложения. – М.: Просвещение, 1979. – 236 с.
23. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. І.К.Білодіда. – К., 1972. – 515 с.
24. Прияткина А.Ф. Русский язык: Синтаксис осложнённого предложения: Учеб. пособие для филол. спец. вузов. – М.: Высш. шк., 1990. – 176 с.
25. Литвиненко Е.В. Семантическое и синтаксическое осложнение структуры предложения в результате обособления и парцеляции его компонентов: Автореф. дис. ...канд. филол. наук. – К., 1984. – 23 с.
26. Вихованець І.Р., Городенська К.Г., Грищенко А.П. Граматика української мови. – К.: Рад. шк., 1982. – 208 с.

Матеріал надійшов до редакції 12.11.2004 р.

Вольская Ю.В. Основные теоретические положения осложнения в современном украинском языкознании.

В статье рассматриваются проблемные вопросы синтаксиса простого осложненного предложения, в частности два подхода к определению осложнения: традиционный формально-грамматический и новый семантический.

Volska Yu.V. Principal Theoretical Thesis of Complication in Modern Ukrainian Linguistics.

The article is concerned with problematic questions of the syntax of the simple complicated sentence. Two interpretations of the complication are dealt with: traditional – formal-grammatical and new – semantic.